

UTVRDE I OBRANA DALMACIJE U KNJIŽEVNOSTI 18. STOLJEĆA

Nevenka Bezić-Božanić

Nakon pada Bosne (1463) Dalmacija se našla ukliještena između neželjenih Mletaka i velikoga turskog carstva, pa je stalno bila na vjetrometini mletačko-turskih sukoba. Stoga je između rijeka Zrmanje na sjeveru i Neretve na jugu niknuo čitav niz manjih ili većih kula i utvrda kojima se nastojalo odoljeti turskim napadima i braniti naselja. Isto su tako obnovljene i neke srednjovjekovne utvrde za nove uvjete ratovanja. Te kule imale su i svoje junake opjevane u narodnim pjesmama, ali i od pjesnika tog vremena. Uz sačuvana pisana vrela ti stihovi nadopunjuju i otkrivaju poneki manje poznat ili štur službeni zapis. Oni zapravo, iako ponekad pretjeruju, stvaraju određeni ugođaj i oslikavaju na poseban način sredinu u kojoj su ti junaci djelovali ili kuće bile sagrađene, ali sve je to bilo na granici između legende i stvarnosti.

Uz više kronika, putopisa, te likovnih priloga postupno se otkriva još neistražena Dalmacija potkraj 17. i u 18. stoljeću koja je bila gotovo na margini umirućeg lava čija će se knjiga 1797. godine zauvijek zatvoriti, a dah novog doba donijet će zakratko Dalmaciji predah.

Rijetko su književnici mogli ostati po strani kad su njihova zemlja i narod bili ugroženi od neprijatelja bez obzira na to da li se radilo o poznatim pjesnicima ili onim skromnijima, pa čak i neznanima. Marulova pjesma *Molitva suprotiva Turkom* gotovo nakon pet stoljeća još uvijek zrači snagom riječi i misli. Potanjim

istraživanjima naišli bismo još na mnoge stihove sličnog sadržaja protiv Turaka, gusara i inih neprijatelja u više pjesnika svih vremena.

Jerolim Kavanjin, i sam pogođen pogibijom osamnaestogodišnjeg brata Petra Aleksandra u borbi s Turcima u splitskom polju, u svom velikom spjevu *Bo-gatstvo i ubošтво* spominje mnoge dalmatinske junake u borbi s Turcima. Primjericice splitskog plemića Franu Albertija koji se istaknuo sa svojim konjanicima u Kandijskom ratu (1644–1669):

a knez Frano biuč nadaren
zapovidju nu otažno,
redi družbu prie klopnika
pak i vojstvo svieh kon(j)ika.

Osvrće se i na junake iz Lepantske bitke, posebno na Trogiranina Nikolu Paladinija koji je pripadao uglednoj trogirskoj pomorskoj obitelji, pa je stoga i Nikola, vješt pomorac, uspio na moru potući Turke:

Paladini plemić Niko,
od galie buduć voja,
sedam fusta razbi priko,
strašljivita sridu boja,
gdi izsieče množ Turaka,
i iznebl(j)ušen dojde im haka.¹

Opjevao je Kavanjin i članove trogirске obitelji Jura (Iura), poznate kolonele i kapetane Jurja, Šimuna i Franu koji su uspješno branili zaleđe Trogira od turske najezde. Pjesnik njihovo prezime spominje kao Đurić i Giuria:

Ne mogu se ne zablenuť,
vilo, Marka dat ubodna,
Đurić ne ću već spomenut,
spivaoca tebi ugodna,
i s n(j)im kuće vitezove,
sive ptice, hitre orlove.

Navlaš Jurja i Šimuna
sadašnjega deli Frani,
kih ni mogla turska suna
pristrašiti na mehdanu,
koi sad Frano svom obranom
štiti mejaš Trogiranom.²

Značajan je opis obrane sjeverne Dalmacije od Turaka gdje se Zemuničani bore protiv Hasan bega:

Ki u polju Zemuniškom
mrtva videć Vuka svoga
htiše osvetnom pobiet triskom,
Asan Bega usilnoga,
i sto turak, koji s nime
još šažgaše im kuće i sime.³

I dok Kavanjin opisuje najčešće pothvate junaka, vojskovođa i hrvatskih plemića, dvojica pjesnika franjevac Filip Grabovac (1697. ili 1698–1749) i Andrija Kačić Miošić (1704–1760) opisuju junake iz naroda i utvrde koje taj narod brani. Oba pjesnika pripadaju istom društvenom sloju, zajedno su se školovali, jer je Grabovac samo dvije godine bio ispred Kačića u školi zaostroškog samostana. Grabovčeve junake teže je povijesno smjestiti u stvarna zbivanja osim pojedinih ratnih događaja, dok je starac Milovan življi i stvarniji, pa je dublje ukorijenjen u narod i rijetka je bila kuća gotovo do naših vremena da nije imala njegovu pjesmaricu.

Cvit razgovora naroda i jezika iliričkoga aliti arvackoga objavio je Grabovac 1747. godine u Veneciji, ali je odlukom mletačkih vlasti samo nakon nekoliko mjeseci poslije knjiga spaljena zbog kritičkog odnosa prema vlasti, protumletačkih stavova, pa i prigovora da se mnogi Hrvati odriču radi časti svojih običaja i naroda. Iste je godine u Mlecima osuđen, te nakon toga zatočen u Franjevačkom samostanu na otočiću Santo Spirito, jednom od mnogih u venecijanskom arhipelagu.⁴

Između Hrvata koji su se borili u Kandijskom ratu posebno spominje Poljičanina Marka Sinovčića, prvog Hrvata promaknutog u čin generala mletačke

vojske. Sinovčići su stara poljička obitelj iz Žrnovnice, gdje se i danas nalaze njihovi dvori. Sred tih dvora — nakon dolaska Turaka na to područje — nalazila se velika kula koja je tada pripala Ahmet–begu solinskom. Je li ta kula sagrađena u zaseoku Sinovčića na mjestu gdje potok Brisnik utječe u rijeku Žrnovnicu i po načinu gradnje pripada 17. stoljeću, možda bila vlasništvo upravo Markove obitelji?⁵ Fra Filip u stihovima opisuje hrabrost franjevca Petra Kumbata Imoćanina iz samostana »na otoku« prološkog blata i potom gvardijana u makarskom samostanu:

Od Prološca do Svetog Stipana,
tu je kula blaga nasipana.
Osamdeset kula porobiše
a još veće bilih dvora biše
sve Turaka mladi odžaklija
osim drugih Turak' nadžaklija
i ostali spajica mali,
sve to Kumbat živim ognjem pali.⁶

Tursko–mletački rat (1715–1717) zvan i Mali rat bio je vrlo značajan za Cetinsku krajinu jer su Turci posljednji put pokušali velikim snagama osvojiti ponovno Sinj i time se domoći najvažnijeg puta prema moru. No zametnula se žestoka bitka hrabrih cetinskih junaka koje su pomogle čete s drugih područja Dalmacije i koji su Turke natjerali u bijeg obranivši Sinj i čitavu Cetinsku krajinu. Grabovac je tu bitku opisao u pjesmi »Rat treći aliti što govore Mali: proglasi ga đeneral Anđelo Emo u Sinju na prvi miseca sičnja godine 1715«:

Mustaj–paša u Cetinu dođe,
Dalmaciju svu robiti pođe.
Sto hiljada š njima vojske biše,
na pripisu bijaše još više.
Na Kosincu vodu pribrodiše,
do Varoša sinjskog porobiše.
Pram izleti Vučkoviću Bože.
Odkud sili odolijet može
samo svojih triest vitezova,

kakonoti sivi sokolova!
Tu se jednom s ognjem primetnuše
pak za britke ćorde okrenuše,
dvajest sedam Turak' oboriše,
a ranjeni i odviše biše.

.....
Pak ovako i Turci mi kažu,
nek čuvaju po Cetini stražu.
Kad navečer bilo Gospojine,
strah dopade, kolda munja sine:
pogiboše pomamljeni Turci,
Sinj grad osta u hrvaskoj ruci.
Gospe ima svakojaka lika:
to, rekoše, njezina prilika.

U pjesmi slavi junake Cetinske krajine iz obitelji Vučkovića, Lovrića, Grabovca, Grčića Filipovića, hrabre franjevce, njihov zavjet Gospi u samostanskoj crkvi i čudo koje Gospa učini na dan 15. kolovoza. Kao sjećanje na taj događaj u Sinju se sačuvao običaj trčanja Alke sve do naših dana.⁷

Posebno su značajne za poznavanje obrane Dalmacije od turske najezde pjesme Andrije Kačića Miošića *Razgovor ugodni naroda slovinskoga*. Uz mnoge opjevane junake, Kačić opisuje kulu do kule u čitavu priobalju, posebno u svom rodnom kraju — Makarskom primorju. Tragom tih stihova, uz tek rijetko sačuvane arhivske izvore i kronike, jer je to područje bilo više od stotinu godina ugroženo od Turaka, opisano je više kula i njihovih vlasnika. Danas su te kule ruševne ili su sačuvane samo u temeljima pa ti stihovi imaju dokumentarnu vrijednost.

Godine 1685. pri navali na Imotsku krajinu i pokušaju da prodru prema moru Turke zaustaviše branitelji utvrde u Zadvarju. Taj pothvat opisuje u svojoj kronici o. Pavao Šilobatović, a tek skromni ostaci te utvrde sačuvaše se do naših dana. Koliko je bila velika i koje je značenje imala u obrani dijela zaleđa i obale, vidi se i po tome što je prikazana na grafici u poznatom Coronellijevu atlasu 1688. godine. Iako je Kačić rođen mnogo godina nakon toga, predaja o toj značajnoj pobjedi bila je toliko jaka i toliko je živjela u narodu da je pjesnik opisao tu utvrdu i sve njene junake u pjesmama »Zadvarski vitezovi« i »Obrana Zadvarja 1685«:

Udariše na grad od Zadvarja,
biše njega, al' ga ne uzeše:
i tomu se iščudit ne mogu
tko odoli caru silenomu.⁸

Poznata kula u Igranima spominje se zajedno s njenim vlasnikom Ivanom Antičićem zvanim Zale, stvarnom osobom čiji život i djelovanje možemo potvrditi pisanim izvorima. Obitelj Antičević spominje se u Igranima već 1620. godine, a devedesetih godina nalazi se među osam povlaštenih obitelji tog naselja. Njihova kula sagrađena je na vrhu sela koje se terasasto spušta prema moru, a postavljena je tako da štiti kuće uz glavni put za luku. Već spomenuti Ivan zvan Zale, po kojemu se ta kula i danas zove Zalina, spominje se prvi put 1664. godine, a 1685. godine postao je primorski serdar. Potom postaje kapetan, a umro je 1692. godine, u vrijeme kad je bio guverner oružja Makarskog primorja. U Kačićevoj pjesmi »Primorski vitezovi« opjevan je:

Zmija biše Zale od Igrana,
koji no se čuje na sve strane:
Biše serdar rata od Kandije
i delija pobre od starine.⁹

Jedan je od najznačajnijih spomenika obrambene arhitekture na Makarskom primorju utvrda Drvenik, poznata iz pisanih izvora potkraj 15. stoljeća. U svojoj kronici Pavao Šilobatović bilježi da je 1685. godine izgorjela nepažnjom jedne žene, a Andrija Kačić Miošić u pjesmi »Slidi pisma od kaštela Drvenika u gornjem primorju, kako ga osvojiše Turci na 15. aprila 1687. godine«, spominje i borbu žena da spase utvrdu:

Al' u njemu ne biše junaka,
nego ženâ, još i divojaka,
udovica i dičice male
i tri starca slipa i nejaka.

Jednako tako opjevao je i kulu koju podigoše članovi obitelji Kostanjića, posebno njen junak Ljubomir. Taj mali Kostanjića zaselak pod samom planinom

sa seoskim kućama i kulom poslije pretvorenom u stambeni prostor obranio se od napada Turaka:

.....
na bijelu kulu udariše
Kostanića od Primorja kneza.

U njoj biše Kostanić Radoše
bila mu je brada do pojasa,
i delija Ivičević Petre
mlado momče od dvaest godina,¹⁰

U Makarskom je primorju bio čitav niz kula koje nisu gradili Mlečani već pojedini imućniji mještani za obranu žitelja svog sela, a najčešće su imali i vlastite čete. Sami su naoružavali svoje ljude i tako se branili, jer Turci nikad nisu do kraja zauzeli to područje, već su se zalijetali u manjim skupinama otimajući ljetinu i stoku. Takvih kula bilo je više u Tučepima gdje su se posebno isticali članovi obitelji Bušelić i Šarić, pa u Podgori, Drašnicama na obali, u zaseoku Markovića kod Igrana, uz zaostroški samostan, koju sagrađiše franjevci, u Podaci, u zaseoku Kačića iznad Igrana,¹¹ te u Gracu, poznatom u srednjovjekovnim izvorima kao Lapčanj. Na tom su se području vodili žestoki sukobi s Turcima u Kandijском ratu, što je zabilježio na akvareliranom crtežu mletački inženjer Josip Santini u Mapi dalmatinskih gradova iz tog vremena. Na slici je prikazana kula na brežuljku negdje iznad današnje župske crkve u Gracu, i to kao okrugla građevina s obram-benim zidom prema jugu i dva zaštitna zida što se spuštaju prema moru. Poslije su je porušili Mlečani da se ne bi u njoj ugnijezdili Turci. O njoj Kačić kaže:

Knjigu pišu Turci Gabeljani,
Ter je šalju caru čestitomu:
»Svitli care, podnit ne možemo
Grad se gradi na kraj sinja mora.
Ne gradi je care ni cesare
Ni viteže dužde Mletčanine,
Nego Jurić od Lapčanja kneže,

I fra Luka Smoljanović fratre.

Na Santinijevu crtežu vidi se još jedna kula nazvana Cista, koju su Turci u toj bitki digli u zrak. Nalazi se zapadno od spomenute utvrde pri moru pod planinom Rilić, a negdje u visini crkve sv. Mihovila koja je također na crtežu. To je kula u zaseoku Čista koja po svom obliku nalikuje na ostale kule u Makarskom primorju, a spominje se i u popisu bosanskog pašaluka iz prve polovice 17. stoljeća kao poseban lokalitet koji se sastojao od kule i tri kuće.¹²

U sjećanju na obranu Dalmacije od gusara i Turaka i danas se njeguju neki običaji. U Korčuli se igra Moreška, u Blatu Kumpanija, a u Sinju se trči Alka. Običaj trčanja Alke bio je poznat i u Makarskom primorju a zabilježen je u 18. stoljeću, ali se s vremenom izgubio. Posljednja poznata trka održana je 1832. godine u čast splitsko-makarskog biskupa Pavla Klementa Kačića. U Veneciji je 1782. godine objavljena knjižica sa stihovima na hrvatskom jeziku u kojima je potanko opisana makarska Alka nepoznatog pjesnika. To je jedan od najljepših i najstarijih opisa te viteške igre u Dalmaciji koja se njegovala u spomen na mnoge bitke i junake:

Šemluk čine makarska gospoda
Od hrvatskog slavnoga naroda,
Šemluk čine konje igrajući,
A s kopljima alku striljajući.

Opisana je i odjeća alkara:

Odora mu kao sunce sjaše
Po njojzi se zlato prilivaše
A na livu i na desnu stranu
Kipče srebro po novom čultanu.¹³

Možda će se nekim usporedbama otkriti i pisac ovih stihova kojega zacijelo treba tražiti u krugu poznatoga makarskog filozofa i intelektualca svećenika Klementa Grubišića koji je ugostio Alberta Fortisa na njegovu putu po Dalmaciji. Na tom području rijetko se govorio talijanski jezik. Crkvene knjige, obredi i biskupske naredbe pisani su na hrvatskom jeziku štokavsko-ikavskim narječjem. Biskup Fabjan Blašković prepisao je 1764. godine Gundulićeva *Osmana* koji se

vjerojatno čitao u tom krugu, a više hrvatskih duhovnih pjesama uglazbio je za tog biskupa splitski skladatelj Julije Bajamonti.¹⁴

Između mašte i zbilje pjesnička riječ spjevana po predaji o junacima i njihovim pothvatima, tvrdim gradovima i kulama donosi niz podataka koji se mogu potvrditi pisanim izvorima. Stoga se valja njima koristiti, doduše oprezno, ali ta pjesnička riječ stvara ugođaj opisanih događaja i vremena u kojem je nastala.

BILJEŠKE

¹ J. Kavanjin: *Poviest vandelska bogatoga a nesrećna Epuluna i ubogoga a čestita Lazara. (Bogatstvo i uboštvo)* Zagreb 1913, str. 99, 135. — O obitelji Paladin i dr. Nikoli Paladiniju, soprakomitu trogirске galije vidi: P. Andreis: *Povijest grada Trogira I*, Split 1977, str. 192. — Sačuvana knjiga krštenih u Trogiru spominje u 16. stoljeću četiri obitelji Paladin i to Bartula, Ivana Ivana Antuna i Nikolu s naznakom da su doselili iz Bergama Matice Krštenih 1569–1607. Župski ured, Trogir.

² J. Kavanjin: N. dj. str. 117. — U 16. stoljeću u Trogiru se spominju dvije obitelji Jura (Iura), a u 17. stoljeću osam obitelji. Više članova ove plemićke obitelji bilo je na dužnostima u mletačkoj vojsci. Godine 1736. umro je u Splitu pukovnik Frano Jura i pokopan na groblju uz stolnicu u Trogiru. Vjerojatno je to onaj Frano kojega upravo spominje Kavanjin. *Liber Mortorum ab anno 1669–1757*, Split. Povijesni arhiv, Split (PAS).

³ J. Kavanjin: N. dj. str. 132.

⁴ O. Filip Grabovac: *Cvit razgovora. Predgovor napisao F. Švelec*. Split 1986.

⁵ N. dj. str. 272. — N. Bezić–Božanić: *Žrnovnički spomenici. Prilozi povijesti umjetnosti 16*, Split 1966, str. 262. — *Adi 17. gennaro 1622. Pietro f. di Marco Sinofcich da Pogliza et sua consorte Barbara. Matica krštenih — Split 1570–1631*, 152. PAS.

⁶ O fra Petru Kumbatu vidi: K. Jurišić: *Katolička crkva na biokovsko–neretvanskom području u doba Turaka*. Zagreb 1972, str. 298. — F. Grabovac: N. dj. str. 283.

⁷ Grabovac se zacijelo sjećao tog događaja, jer je tada imao oko osamnaest godina, a njegov otac preselio se još prije njegova rođenja u Cetinsku krajinu. No ako je u to vrijeme i bio na školovanju u zaostroškom samostanu, mogao je o toj bitki čuti od očevidaca. Začudo, ta se pjesma rijetko spominje uz podatke o ovom tursko–mletačkom ratu. F. Grabovac: N. dj. str. 304–312. — O. J. Soldo: *Prilozi za poznavanje razvoja Sinja pod Venecijom. Sinjska spomenica. Sinj 1965*, str. 142–152. — Š. Jurić: *Sinjska alka*, s. a. str. 55–77. — *Bitku pod Sinjem 1715. godine opisuje u svojoj kronici o. Nikola Gojak. Makarski ljetopisi 17. i 18. stoljeća. Priredio o. J. Soldo. Split 1993*, str. 44.

⁸ G. Coronelli: *Mari, golfi, isole, spiagge, porti, città, fortezze ed altri luoghi dell'Istria, Cornaro, Dalmazia. Venezia 1688.* — *Makarski ljetopisi*, str. 45, 52. — O. Kačić Miošić: *Razgovor ugodni naroda slovinskoga*. Split 1983, str. 394.

⁹ *Makarski ljetopisi*, str. 25. — *Razgovor ugodni*, str. 377–384. — N. Bezić–Božanić: *Kule u Makarskom primorju*. *Makarski zbornik I*, Makarska 1970, str. 321–323.

¹⁰ *Razgovor ugodni*, str. 396.

¹¹ N. Bezić–Božanić: *N. dj.* str. 313–335.

¹² D. Kečkemet: *Mapa crteža dalmatinskih gradova* ing. Josipa Santinija. *Četiri priloga historiji grada Splita XVII i XVIII stoljeća*. Izdanje Muzeja grada Splita sv. 4, 1953, str. 75. — *Razgovor ugodni*, str. 432–434. Pjesma je spjevana pod naslovom: *Obrana Graca 1666*. Pisme od Graca u Gornjem primorju na koga dođe bosanski vezir i hercegovački paša samo četrdeset hiljada vojske na 1666, otopra na 8.

¹³ *Strigliagne Alke*. Dvi pizme sloxene i prikazane na čast i posctegne Gospode Makarske. U Mletzi 1782.

¹⁴ N. Bezić–Božanić: *Kulturno–povijesna sredina Makarske u XVIII stoljeću*. *Dani Hvarskog kazališta V*, Split 1978, str. 357, 358.